

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 355.402(405.1)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.29>

ГНОСЕОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ «БЕЗПЕКА», «ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА» ТА «НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА»

Баліцький В'ячеслав,

кандидат юридичних наук, доцент,
викладач другої кафедри

Першого навчально-наукового інституту
Воєнної академії імені Євгенія Березняка
ORCID ID: 0009-0007-6418-7635

Статтю присвячено розгляду історичних аспектів формування понять «безпека», «державна безпека» й «національна безпека» та їх значенню для України. Проведення щодо України розвідувально-підривної, терористичної та гібридно-воєнної діяльності РФ покладають, згідно з чинним законодавством, на СБУ та розвідувальні органи України завдання найефективнішим чином забезпечувати зовнішньополітичну й національну безпеку держави. Слід зазначити, що питання безпеки протягом сотень і тисяч років перебуває у центрі уваги багатьох учених: істориків, правознавців, філософів, а також політиків, можновладців, військових.

Страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити у суспільстві і шукати в ньому засоби колективного захисту від зазначених загроз, а тому, на думку багатьох учених, безпека – це забезпечення всім громадянам держави належних умов для їх самореалізації, захист їхніх життя, свободи, власності від посягань із боку будь-якої окремої людини, організації, суспільства чи держави.

У статті досліджено методологію та генезис формування понять «безпека», «державна безпека» і «національна безпека» в Україні, а також сформульовано авторські визначення низки наукових понять: «безпека країни», «особиста безпека», «державна безпека», «забезпечення національної безпеки» тощо.

Доведено, що саме політика визначає умови існування взятої окремо чи у співтоваристві людини, родини, країни і всієї земної цивілізації. Незважаючи на величезну різноманітність політичних ситуацій у різних країнах і регіонах, переважна більшість внутрішньополітичних, регіональних і міжнародних процесів має схожу природу і моделі розвитку (співробітництво чи конфлікти, інтеграція чи дезинтеграція, протистояння чи компроміси тощо).

Комплексний характер вирішення проблем забезпечення національної безпеки та безпеки зовнішньополітичної діяльності диктує необхідність глибокого наукового опрацювання феномену безпеки. Результати такої роботи повинні стати підґрунтям для подальшого вдосконалення законів України, відомчих політико-правових актів та розроблення дієвих практичних інструкцій і рекомендацій.

Ключові слова: безпека, небезпека, стан захищеності, державна безпека, національна безпека.

Balitsky Viacheslav. Gnoseology of the formation of the concept of “security”, “state security” and “national security”

The article is devoted to the historical aspects of the formation of the concepts of “security”, “state security” and «national security» and their significance for Ukraine. The intelligence and subversive, terrorist and hybrid military activities of the Russian Federation against Ukraine impose, in accordance with the current legislation, the task of ensuring the foreign policy and national security of the State in the most effective way on the SSU and intelligence agencies of Ukraine. It should be noted that the issue of security has been in the focus of attention of many scholars – historians, lawyers, philosophers, as well as politicians, government officials and the military – for hundreds and thousands of years.

According to the current legislation, the Security Service of Ukraine and the intelligence agencies of Ukraine are tasked with ensuring the foreign policy and national security of the state in the most effective way.

Fear of threats to one's own security makes a person live in society and seek collective protection from these threats, and therefore, according to many scholars, security is the provision of all citizens of the State with appropriate conditions for their self-realisation, protection of their life, freedom, property from encroachments by any individual, organization, society or the State.

The article examines the methodology and genesis of the formation of the concepts of “security”, “state security” and “national security” in Ukraine, as well as formulates the author's own definitions of a number of scientific concepts – “security of the country”, “personal security”, “state security”, “ensuring national security”, etc.

It is proved that it is politics that determines the conditions of existence of a person, family, country and the entire earthly civilization taken separately or in a community. Despite the enormous diversity of political situations in different countries and regions, the vast majority of domestic, regional and international processes have a similar nature and models of development (cooperation or conflicts, integration or disintegration, confrontation or compromise, etc.).

The complex nature of solving the problems of ensuring national security and security of foreign policy dictates the need for a deep scientific study of the security phenomenon. The results of such work should become the basis for further improvement of the laws of Ukraine, departmental political and legal acts and the development of effective practical instructions and recommendations.

Key words: security, danger, state of security, state security, national security.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню гносеологічних аспектів проблематики формування поняття «безпека», зокрема як соціального складника для забезпечення національної безпеки держави, останнім часом приділено належну увагу вітчизняними й іноземними науковцями, однак представниками відомчої наукової думки вказаній тематиці уваги приділено ще недостатньо.

Метою статті є дослідження гносеологічних аспектів формування поняття «безпека» та його значення для забезпечення національної безпеки України.

Для досягнення поставленої мети сформульовано й вирішено такі завдання: дослідити історичні аспекти формування поняття «безпека» як продукту соціального розвитку суспільства; проаналізувати наявні підходи до наукового визначення понять «безпека» й «небезпека» як складників для забезпечення державної й національної безпеки країни; узагальнити можливі шляхи і напрями підвищення ефективності забезпечення національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження процесу забезпечення національної безпеки України вимагають постійного вивчення та перегляду понятійного апарату, комплексного вдосконалення процесу дослідження проблем безпеки і застосування сучасних методів збору й аналізу інформації. Національні цінності, державні інтереси і цілі, загрози та небезпеки державі, суспільству та людині, політика забезпечення державної безпеки, принципи, шляхи, механізми і способи її реалізації являють собою реальний прояв системи комплексного підходу до забезпечення національної безпеки України. Діалектичне поєднання структурних компонентів цієї системи уособлює у собі взаємодію соціальних, соціально-психологічних, природних, біологічних та інших чинників і відносин особи, суспільства та держави в їхній діяльності зі створення умов для існування і функціонування й подальшого стійкого гармонійного розвитку [1, с. 8].

Структурна складність процесів і явищ, які досліджуються науковцями [2–10], їх комплексність, рівень непередбачуваності та сила еволюційних впливів на параметри системи забезпечення національної безпеки стрімко зростають у процесі їхнього історичного розвитку. Зазначене визначає необхідність розроблення цілісної системи коректних науково обґрунтованих прогностичних методів дослідження, оцінювання стану і перспектив удосконалення загальної безпеки у зв'язку з посиленням процесів глобалізації, вибором заходів, адекватних рівню реальних та ймовірних ризиків і загроз національним цінностям, державним інтересам та соціальним цілям [1, с. 8].

Аналіз філософських підходів до вивчення зазначеного питання засвідчує, що природу безпеки становить природа речей – об'єктивний процес реалізації активного начала у становленні речей (елементів). Зумовлюючи буття речей у їхній цілісності, природа формує механізми їх самозбереження, що базуються на розпізнанні позитивних та негативних *зовнішніх впливів*. Навіть найпростіші організми мають механізми самозбереження, що базуються на спроможності розпізнавати негативні і позитивні зовнішні чинники. На більш високих рівнях розвитку живої природи виникає феномен біологічного значення, коли живий організм вносить у навколишній світ значущий для нього сенс, наприклад потребу в їжі. Із виникненням психіки розвиваються психічні форми розуміння навколишнього середовища. Вищі істоти, отримуючи можливість цілісного сприйняття не лише окремих предметів, а й ситуацій загалом, стають здатними до випереджального відображення [6].

Із зазначеного випливає, що саме спроможність до оцінки негативних наслідків зовнішніх впливів і породжує феномен безпеки. Пов'язуючи будь-який зовнішній вплив із майбутніми негативними наслідками, організм надає йому відповідного значення – *небезпеки*. Феномен небезпеки має суттєве значення для збереження життя. Якщо організм неспроможний сприймати навколишній світ через призму небезпек, він приречений на загибель.

Процес існування певних соціальних формувань відбувається в умовах протидії різних соціальних утворень, що реалізують свої інтереси. Як свідчить історія, держави, як і різні етнічні групи, постійно борються за свої соціальні інтереси, і ця боротьба часто набуває форми військово-політичних конфліктів. Тому в різних соціальних утвореннях часто виникають протилежні розуміння категорій цінностей та інтересів, тобто *безпеки* і *небезпек*. Інколи, на переконання певних соціальних груп, створення загрози сусіду є способом забезпечення безпеки для себе, і навпаки. Тому коли йдеться про безпеку відповідного соціального утворення, соціальної системи, слід розуміти, що мається на увазі реальна

можливість його збереження. Те, що заперечує існування соціального утворення, є для нього небезпечною [1, с. 9].

Як впливає з результатів наукових досліджень [11–14], феномен безпеки (як і небезпеки) має подвійну природу. Оскільки у своїй загальній природі безпеку становить природа речей, то в об'єктивному сенсі безпечно – тотожне збереженню природного визначення буття, а небезпечно – як будь-яке заперечення природи речей. Тож в об'єктивному сенсі для речей, напевно, безпечним є лише те, що визначено їхньою природою. Небезпека ж, відповідно, тотожна антиприродному визначенню. Особливість феномена безпеки, як і небезпеки, полягає у тому, що він виникає та існує як форма суб'єктивного визначення. За своєю сутністю феномен безпеки є суб'єктивним рефлексивним визначенням (оформленням) існування, опосередкованого відсутністю небезпеки [5].

Безпека – одна з найважливіших потреб нарівні з потребою людини в їжі, одязі, помешканні тощо. Це означає, що потреба в безпеці, а отже, й саме це поняття як категорія, виникає разом із появою людини на Землі, а її забезпечення є головною передумовою прогресивного розвитку [7, с. 20].

Отже, наукова ідея безпеки, загальне розуміння цього поняття виявилось досить сталим, незважаючи на зміни ставлення дослідників до неї. Воно передбачає, передусім, наявність стану захищеності об'єкта впливу (інтересів, цінностей) або мети, досягнення якої гарантує безпеку взаємин між людьми, у суспільстві або між державами на міжнародній арені [1, с. 12].

Водночас усвідомлення дослідниками розуміння безпеки як стану захищеності зумовило появу великої кількості альтернативних визначень. Наприклад, найчастіше безпека розглядається як відсутність небезпеки [9, с. 25; 10], відсутність загроз, якість (атрибут) системи, специфічна діяльність [9, с. 26], як результат нейтралізації реальних і потенційних загроз суспільству та державі, передумова забезпечення сприятливих умов для розвитку, захисту життєво важливих національних інтересів суспільства і держави, досягнення національних цілей [9, с. 33], сукупність чинників, котрі забезпечують життєву спроможність держави, сприятливі умови для розвитку [9, с. 39–40]. У тлумачному словнику С. І. Ожегова поняття «безпека» визначається як стан, коли не загрожує небезпека, існує захист від небезпеки, а «безпечний» – як такий, що не загрожує небезпечною, захищає від небезпеки.

На думку автора, безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, яка поділяється й іншими авторами [11–15]; відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди життю, здоров'ю та майну громадян, а також навколишньому природному середовищу; комплекс заходів, а також людські та матеріальні ресурси, призначені для запобігання такій шкоді; стан захищеності населення, об'єктів довкілля від небезпеки у разі виникнення надзвичайних ситуацій; відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди життю чи майну громадян або навколишньому природному середовищу; захищений стан, за якого не загрожує небезпека; сукупність міжнародних, державних і громадських (недержавних) інститутів та організацій, що забезпечують безпеку особи, суспільства, держави; засоби, способи і методи забезпечення безпеки; відчуття довіри, неушкодженості, відсутність страху чи тривоги, особливо стосовно задоволення особистих (сучасних і майбутніх) потреб; стан, умови, за яких будь-кому, будь-чому не загрожує небезпека, наявність захисту від небезпеки; діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів із виявлення (вивчення), запобігання, послаблення, усунення (ліквідації) і відвернення загрози, здатної знищити їх, позбавити матеріальних і духовних цінностей, завдати невідшкодованих збитків, заблокувати шляхи до прогресивного розвитку [11] тощо.

Існують різні системи класифікації небезпек, джерел, що їх породжують, та чинників, котрі призводять до негативного впливу [1, с. 15], за: джерелом походження; локалізацією; наслідками; заподіяною шкодою; сферою прояву; структурою; характером впливу на людину тощо.

Під час розгляду глобальної і всеосяжної проблеми безпеки всі небезпеки, як правило, поділяють на *три основні групи*:

- природно-екологічні небезпеки, зумовлені можливістю шкідливого впливу на людей із боку навколишнього природного середовища;
- техногенно-виробничі небезпеки, пов'язані з накопиченням людиною енергії на створених нею технологічних об'єктах;
- антропогенно-соціальні небезпеки, зумовлені специфікою сприйняття людиною інформації.

Найбільш удаю, на думку автора, є класифікація, за якою *всі небезпеки поділяються на чотири групи*:

- *природні* (природні об'єкти, явища природи та стихійні лиха, що становлять загрозу життю чи здоров'ю людини: землетруси, зсуви, селі, вулкани, повені, снігові лавини, шторми, урагани, зливи,

град, тумани, ожеледі, блискавки, астероїди, сонячне і космічне випромінювання, грибки, віруси, інфекційні хвороби тощо);

– *техногенні* (небезпеки, пов'язані з експлуатацією підйимально-транспортного обладнання, з використанням транспортних засобів, горючих, легкозаймистих речовин та матеріалів, процесів, що відбуваються за підвищених температур та підвищеного тиску, електричної енергії, хімічних речовин, різних видів випромінювання (іонізуючого, електромагнітного, акустичного));

– *соціально-політичні* (небезпеки, зумовлені низьким духовним та культурним рівнем (бродяжництво, проституція, алкоголізм, злочинність тощо), причиною яких є скрутне матеріальне становище, погані умови проживання, страйки, повстання, революції, конфліктні ситуації на міжнаціональному, етнічному, расовому чи релігійному ґрунті; конфлікти на міждержавному рівні, духовне гноблення, політичний тероризм, ідеологічні, міжпартійні, міжконфесійні та збройні конфлікти, війни);

– *комбіновані*.

Небезпеки, віднесені до перших трьох груп, за своїм походженням належать до трьох елементів життєвого середовища, що оточує людину: природного, техногенного (матеріально-культурного) і соціального. До четвертої групи належать небезпеки природно-техногенні (смог, кислотні дощі, пилові бурі, зменшення родючості ґрунтів, виникнення пустель та інші явища, породжені людською діяльністю), природно-соціальні (наркоманія, епідемії, інфекційні хвороби, венеричні захворювання, СНІД) та соціально-техногенні (професійна захворюваність та виробничий травматизм, що призводять до зменшення продуктивного потенціалу суспільства, соціальної напруженості, підвищення загальної захворюваності населення та до соціальних конфліктів; психічні відхилення й захворювання, викликані впливом на свідомість і підсвідомість засобів масової інформації та спеціальних технічних засобів; токсикоманія), джерелами котрих є комбінація різних елементів життєвого середовища.

Українським законодавством також передбачено класифікацію надзвичайних ситуацій (небезпек) залежно від причин походження подій, що можуть зумовити їх виникнення на території України:

– надзвичайні ситуації техногенного характеру: транспортні аварії (катастрофи), пожежі, неспровоковані вибухи чи їх загроза, аварії з викидом (загрозою викиду) небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин, раптове руйнування споруд та будівель, аварії на інженерних мережах і спорудах життєзабезпечення, гідродинамічні аварії на греблях, дамбах тощо;

– надзвичайні ситуації природного характеру: небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні морські та прісноводні явища, деградація ґрунтів чи надр, природні пожежі, зміна стану повітряного басейну, інфекційна захворюваність людей, сільськогосподарських тварин, масове ураження сільськогосподарських рослин хворобами чи шкідниками, зміна стану водних ресурсів та біосфери тощо;

– надзвичайні ситуації соціально-політичного характеру, пов'язані з протиправними діями терористичного й антиконституційного спрямування: здійснення або реальна загроза терористичного акту (збройний напад, захоплення і затримання важливих об'єктів, ядерних установок і матеріалів, систем зв'язку і телекомунікації, напад чи замах на екіпаж повітряного або морського судна), викрадення (спроба викрадення) чи знищення суден, захоплення заручників, установлення вибухових пристроїв у громадських місцях, викрадення або захоплення зброї, виявлення застарілих боєприпасів тощо;

– надзвичайні ситуації воєнного характеру, пов'язані з наслідками застосування зброї масового ураження або звичайних засобів ураження, коли виникають вторинні чинники ураження населення внаслідок зруйнування атомних і гідроелектричних станцій, складів та сховищ радіоактивних і токсичних речовин та відходів, нафтопродуктів, вибухівки, транспортних та інженерних комунікацій тощо [16].

Постановою КМ України «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями» від 24.03.2004 № 368 [17] відповідно до територіального поширення, обсягу заподіяних або очікуваних економічних збитків, кількості загиблих класифікуються чотири рівні надзвичайних ситуацій:

а) *загальнодержавний*, якщо надзвичайна ситуація розвивається на території двох або більше областей (Автономної Республіки Крим, міст Києва чи Севастополя) або загрожує транскордонним перенесенням, а також якщо для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості окремої області (Автономної Республіки Крим, міст Києва чи Севастополя), але не менше відсотка обсягу видатків відповідного бюджету;

б) *регіональний*, коли надзвичайна ситуація розгортається на території двох або більше адміністративних районів (міст обласного значення), Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва чи Севастополя або загрожує перенесенням на територію суміжної області України, а також якщо для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості

окремого району, але не менше 1% обсягу видатків відповідного бюджету;

в) *місцевий*, якщо надзвичайна ситуація виходить за межі потенційно небезпечного об'єкта, загрожує поширенням самої ситуації або її вторинних наслідків на довкілля, сусідні населені пункти, інженерні споруди, а також якщо для її ліквідації необхідні матеріальні і технічні ресурси в обсягах, що перевищують власні можливості потенційно небезпечного об'єкта, але не менше 1% обсягу видатків відповідного бюджету. До місцевого рівня також належать усі надзвичайні ситуації, що виникають на об'єктах житлово-комунальної сфери та інших об'єктах, не включених до затверджених переліків потенційно небезпечних об'єктів;

г) *об'єктовий*: інші надзвичайні ситуації, що не підпадають під наведені визначення.

Цією Постановою [17] встановлено також класифікацію надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за трьома рівнями: державним, регіональним, місцевим.

З огляду на глобальний характер небезпек чи надзвичайних ситуацій та їхні наслідки, вони можуть бути: світового (глобального) масштабу; регіонального масштабу; місцевого масштабу; локального масштабу.

За характером і природою впливу всі небезпечні та шкідливі чинники поділяються на чотири групи: *фізичні, хімічні, біологічні та психофізіологічні*. Вони часто бувають прихованими, неявними або ж такими, які складно виявити чи розпізнати.

За характером адресної спрямованості та ролі суб'єктивного чинника у виникненні несприятливих умов (небезпек) розрізняють, зокрема [1, с. 19]:

– *виклик*: сукупність обставин, не обов'язково конкретно загрозового характеру, але які вимагають відповідного реагування на них;

– *ризик*: можливість виникнення несприятливих і небажаних наслідків діяльності самого суб'єкта;

– *небезпека*: цілком усвідомлена, але не фатальна вірогідність заподіяння шкоди будь-кому (будь-чому), яка визначається наявністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, що мають вражаючі властивості;

– *загроза*: найбільш конкретна і безпосередня форма небезпеки, яка створюється цілеспрямованою діяльністю відверто ворожих сил.

Таким чином, слід констатувати, що для розгляду та вивчення проблем забезпечення державної, національної і зовнішньополітичної безпеки діяльності України, зокрема й за кордоном, відправною точкою є поняття «небезпека», якому доцільно дати таке визначення [1, с. 15]: *небезпека – це об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціальний організм, його функції й організаційні структури (служби), унаслідок чого йому може бути спричинено будь-які ушкодження чи завдана шкода, що погіршує його стан, надає його розвитку небажаної динаміки або параметрів (характер, темпи, форми тощо), а отже, і ступінь участі СБУ, розвідувальних органів України в контррозвідувальному забезпеченні безпеки зовнішньополітичної діяльності за кордоном залежить від наявних і потенційних зовнішніх небезпек, ризиків і загроз.*

Поняття «національна безпека» є різноплановим, позначає складне філософське й соціально-політичне явище, оскільки акумулює у собі багатогранну життєдіяльність, накопичений історичний досвід, урешті-решт, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), суспільства, держави, загалом земної цивілізації [1, с. 22].

«Безпека країни» – вища якість, яка визначає можливість і здатність до збереження своєї цілісності, розвитку в умовах конфлікту, невизначеності і ризику. А сутність безпеки країни є спроможність цієї країни й надалі розвиватися і реалізовувати свої функції.

Висновки. Для розгляду та вивчення проблем національної безпеки відправною точкою є поняття «небезпека», якому доцільно дати таке визначення: *небезпека – це об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціальний організм, унаслідок чого йому можуть бути спричинені будь-які ушкодження чи завдана шкода, що погіршує його стан, надає його розвитку небажаної динаміки або параметрів (характер, темпи, форми, масштаби тощо).*

Суть поняття «безпеки» у соціальному розумінні означає збалансований стан функціонування соціальної системи (людини, держави, світового співтовариства), антропогенних, природних систем тощо, за якого людина завдяки знанням про навколишнє природне середовище і тенденції його розвитку своїми діями спроможна своєчасно виявити та мінімізувати вплив наявних та потенційних ризиків і загроз або уникнути їх, що, своєю чергою, дає їй змогу зберігати систему власних і національних цінностей та забезпечувати подальший її розвиток.

Література:

1. Корж І.Ф. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України : монографія. Київ :

- Нілан-ЛТД, 2013. 384 с.
2. Ткач В.Ф. «Ісламізація» міжнародного тероризму: актуальність викликів і потенційних загроз для України. *Збірник наукових праць*. Київ : ІСЗРУ, 2012. № 5.
 3. Хорошко В.А. Захист інформації. *Збірник наукових праць*. Київ : КМУЦА, 1998. 232 с.
 4. Мельниченко Б., Фігель Н. Основні підходи до розуміння поняття «національна безпека». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2021. № 2(30). С. 68–72.
 5. Рыбалкин Н.Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета*. Серия 7. Философия. 2003. № 5. С. 36–52.
 6. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
 7. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. з латини, передм. та прим. В.Д. Литвинова. Харків : Фоліо, 2018. 410 с.
 8. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
 9. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія і практика : монографія. Хмельницький ; Київ : Кондор, 2007. 616 с.
 10. Korzeniowski L.F. *Securitologia: Nauka o bezpieczeństwie człowieka i organizacji społecznych*. Kraków : European Association for Security, 2016. 476 s.
 11. До питання про розроблення Военної доктрини України / С. Пирожков та ін. *Політологічні читання*. 1993. № 4. С. 30–57.
 12. Fisher D. *Non-military aspects of security: A system approach*. UNIDIR. Aldershot etc. Dartmouth, 1993. XV. P. 10.
 13. Селиванов В. Національна безпека України та її забезпечення: концептуальний підхід. *Право України*. 1992. № 7. С. 7–12.
 14. Косолапов Н. Сила, насиліе, безопасность: современная диалектика взаимосвязей. *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 11. С. 6–13.
 15. Мурашин Г., Кравець Є. Про концепцію національної безпеки: [Про пріоритетні засоби гарантування нац. безпеки]. *Політика і час*. 1992. № 5. С. 10–19.
 16. Постанова КМ України від 15 липня 1998 р. № 1099 «Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій». *Офіційний вісник України*. 1998. № 28. С. 106.
 17. Постанова КМ України від 24 березня 2004 р. № 368 «Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями». *Офіційний вісник України*. 2004. № 12. 740 с.